

כתב עת אלקטרוני
בהוצאת המכללה האקדמית לחינוך ע"ש דוד ילין, ירושלים

גליון מס' 10 כסלו תשפ"ב, דצמבר 2021

ניתן לקריאה באתר המכללה
<http://www.dyellin.ac.il>

**כשעמוס וירמיהו היו גיבורי תרבות – הוראת נביאים אחרונים
בתקופת המנדט 1918-1948**

תמר למפרום

תקציר

במוסדות החינוך ב"זרם הכללי" וב"זרם העובדים" בארץ ישראל בתקופת המנדט ראו בספרי נביאים אחרונים מקור מרכזי להקניית ערכים לאומיים וערכים חברתיים ומוסריים. המאמר עוסק בהוראתם בתקופה זו, על רקע הפער בין ההערכה הרבה שייחסו לנביאים ולנבואותיהם מצד אחד, לבין קשיי הוראת ספרות הנבואה, הנובעים בעיקר מהלשון, מהסגנון ומאמצעי העיצוב הספרותי, מצד אחר.

החלק הראשון במאמר מציג את מערכת החינוך בתקופת המנדט, המאפיינים האידיאולוגיים של כל אחד מן הזרמים, והיקף לימוד ספרות הנבואה בתוכניות הלימודים. החלק השני דן במטרות ההוראה של ספרות הנבואה ובחילוקי הדעות שהיו סביב מאפייני ההוראה. החלק השלישי של המאמר בוחן את השאיפה של מורים רבים להוראה חווייתית, כפי שמשקפת בכתביהם על דרכי הוראה שגיבשו מניסיונם המצטבר, ומתוך הצעות לדרכי הוראה שנכללו בתוכניות לימודים. החלק הרביעי, הדיון והסיכום, כולל הערכה של המטרות ודרכי ההוראה שהוצגו, ועד כמה נתנו מענה לקשיי הוראת ספרות הנבואה, וכן תיאור הניסיונות להתאים את הוראה זו לגילאים שבהם נלמדו ספרי נביאים אחרונים ולרמות השונות של התלמידים.

1. מבוא

1.1 רקע

בחינוך היהודי מתקופת ההשכלה ואילך התחזק מעמד התנ"ך, ובמיוחד מעמדם של ספרי נביאים וכתובים. מגמה זו נמשכה בתקופת ההתעוררות הלאומית, והעמיקה בחינוך הציוני בשלהי המאה ה-19. החינוך הציוני הדגיש את השורשים הלאומיים והתרבותיים הנובעים מתנ"ך, המתאר זמנים שבהם ישב עם ישראל בארץ ישראל.

בחינוך הציוני היה לתנ"ך תפקיד חשוב בהתהוותה של זהות יהודית חדשה, שלא הייתה תלויה באמונה דתית. לספרות הנבואה היה תפקיד מרכזי בתהליך זה, מכיוון שהנביאים, בדבריהם וגם ברוחם הלוחמת, הורו לעם דרך הן לגאולה ארצית הן להגשמה עצמית.¹ מנהיגים והוגי דעות ציוניים ראו בדברי הנביאים אבני יסוד לחיזוק החינוך הלאומי ולבניית חברה מוסרית והוגנת כלפי כל תושביה, ובדמויות הנביאים - מודל לנחישות בחינוך הנוער.

בסוגת הנבואה כלולים ספרי ישעיה, ירמיה, יחזקאל ותרי עשר. הם כוללים נבואות הדנות בנושאים מגוונים: חברה ומוסר, פולחן, ברית וייעוד, עבודה זרה, נביאים ומלכים, הנביא ועולמו, החוויה הנבואית, בחירה חופשית, ביקורת המציאות, חזון וגישות מדיניות.² למרות זאת, בדומה להוראתם במסגרות החינוך של המשכילים היהודיים במזרח אירופה, כשלימדו את ספרי נביאים אחרונים (להלן "נ"א"), הדגישו בעיקר את ערכי הצדק והמוסר שבדבריהם, אף שלדברי זביט, הם מהווים כ-11 אחוזים בלבד מדברי הנביאים.³

בבתי הספר העבריים ביישוב היהודי בארץ ישראל, אז פלשתינה, ייחסו ללימוד התנ"ך ובכלל זה ספרי נ"א חשיבות רבה, והדבר התבטא בשעות הלימוד ובפרקים הרבים שנלמדו. לצד ההכרה בחוגים רחבים בחשיבות הערכים החברתיים והאוניברסליים של דברי הנביאים, עמדו המורים גם על הקושי בהוראתם ובהבנתם, הנובע מהלשון, הסגנון ואמצעי העיצוב הספרותי של השירה המקראית, שלשון הנבואה נמנית עליה.⁴ המורים הצביעו על הקושי לארגן את הוראת הנבואות, שנושאייהן חוזרים פעם אחר פעם, וגם על כך שנושאים כגון עבודה זרה והקשרים הפוליטיים בין ישראל לעמי האזור היו רחוקים מעולמם של הילדים, ולא עוררו התלהבות. רק נבואות בודדות כגון חזון אחרית הימים, חזון העצמות היבשות, פרקי נחמה מישעיהו השני, וכמה קטעים העוסקים בנושאים חברתיים הלהיבו את התלמידים.⁵ דרכי הוראה

1 ראו זביט, 2003, 31-35, שביד, תשנ"ט, 13-14, 16-17.

2 על הנביאים ונבואותיהם ראו השל 1969.

3 Zevit, 2004, 192-191: על הוראת נ"א במסגרות היהודיות של המשכילים היהודים במרכז אירופה ראו למפרום 2008, 32-68.

4 ראו וייס, 1987, 27-87, טרגן 2006, ב-ה. ההיבטים הרטוריים, הלשוניים והסגנוניים נחקרו במשך השנים, ראו Collins 1978.

5 אביגל, תש"ה, 98-99. המורה משה אהרון אביגל (ביגל) יליד ניצ'ובקה (1886) פרסם ספרי הדרכה ומאמרים למורים. לימים שימש כמפקח הראשי על מוסדות החינוך של "זרם העובדים" במחלקת החינוך של כנסת ישראל בארץ ישראל.

מסורתיות, שהתמקדו בפירושי מילים בודדות, שינון, ולעיתים "פיטום והלעטה", הקשו על הבנת לשון הנבואה, והפכו את הלמידה לעול. מה גם, שבמקרים כאלה לא הייתה הכוונה לרמות חשיבה גבוהות, היכולות לפתח את המחשבה וליצור עניין.⁶

1.2 המחקר- הוראת ספרי נביאים אחרונים בתקופת המנדט 1918-1948

מטרת המחקר היא לבדוק (1) אלו מטרות להוראת נ"א נמצאו ב"זרם הכללי" ו"זרם העובדים" בתקופת המנדט, ומה היו יעדי ההוראה? (2) אלו דרכי הוראה הוצעו, הן בתוכניות הלימודים והן על ידי המורים, כדי ליצור הוראה חווייתית, וכדי להתמודד עם קשיי הוראת ספרות הנבואה, (3) מה היחס בין דרכי ההוראה שהוצעו למטרות החינוכיות ובין השקפת העולם של מחברייהן?

להוראת התנ"ך בתקופה המנדט הוקדשו כמה מחקרים שהתייחסו בקצרה גם לנ"א, בעיקר ב"זרם העובדים".⁷ במחקר זה אני מעמידה את דרכי ההוראה במרכז, ומוסיפה בזאת רובד למחקר שלי על הוראת ספרי נ"א בתקופת המנדט. במיקוד בדרכי ההוראה ייבחן גם המענה שנתנו המורים בהוראת נ"א לפער בין החשיבות שייחסו ביישוב בארץ ישראל לנביאים כ"גיבורי תרבות" וכדמויות מופת לחינוך בני הנוער ובין קשיי הוראתם, כשברקע עומדת השאיפה לחווייה לימודית.

הדיון לא יכלול את ההיבט הדתי-האמוני בהוראת נ"א בתקופה זו - נושא הראוי לחיבור נפרד. המתודולוגיה הננקטת כאן היא מחקר היסטורי, טקסטואלי פרשני, הכולל ניתוח מדוקדק וביקורתי של מסמכים שנמצאו בארכיונים ברחבי הארץ ובאוסף הספרייה הלאומית, וכן ספרים, מכתבים ומאמרים מתוך כתבי עת בנושא חינוך.

החלק הראשון במאמר מציג את מערכת החינוך בתקופת המנדט, המאפיינים האידיאולוגיים של כל אחד מהזרמים, והיקף לימוד ספרות הנבואה בתוכניות הלימודים. בחלק השני מוצגות מטרות ההוראה של ספרות הנבואה וחילוקי הדעות שהיו על מאפייני ההוראה. השאיפה להוראה חווייתית חזרה בכתבי מורים רבים, והיא נבחנת בחלק השלישי של המאמר, מתוך דרכי הוראה שכתבו מורים מניסיונם, ומהצעות לדרכי הוראה שנכללו בתוכניות לימודים. החלק הרביעי, הדיון והסיכום, כולל הערכה של המטרות ודרכי ההוראה שהוצגו, עד כמה הן נתנו מענה לקשיי הוראת ספרות הנבואה, וכיצד ניסו להתאים את ההוראה לרמות השונות של התלמידים ולגילאים שבהם נלמדו ספרי נ"א.

2. מערכת החינוך בתקופת המנדט - הזרמים ותוכניות הלימודים בתנ"ך

מערכת החינוך של היישוב העברי בארץ ישראל נחלקה מראשית שנות העשרים של המאה הקודמת לשלושה זרמים שנבדלו מבחינה אידיאולוגית ופוליטית. "הזרם הכללי" הוקם בשנת 1913 בעקבות "מלחמת השפות", כשמוסדות חינוך עבריים לאומיים התארגנו בהנהגת "הוועד לחינוך העברי", הוא ועד החינוך, והחל תהליך התגבשות בתי הספר למערכת חינוך עברית. ההכרה בו כ"זרם" נבעה מן ההבחנה בינו לבין יתר ה"זרמים" בשנות העשרים. התקופה מדצמבר 1917 ועד יולי 1920 הייתה תקופת מעבר שבה גובשו מחדש מוקדי הסמכות וההשפעה בחינוך. במהלכה (בשנים 1919-1920) נוהלו מגעים בנוגע לאוטונומיה לזרם "המזרחי", הזרם הציוני-דתי, ובוועידת לונדון (יולי 1920) קיבל זרם זה הכרה

6 אלבוים-דרור, 2010, 59.

7 שכוניפלד (Schoneveld, 1976, 74-39, 105-84; שכוניפלד, תשל"ז, 3-22) התייחס במחקרו לחשיבות הוראת הנבואה לפני קום המדינה, ודן במקומה בתוכניות הלימודים ובכתבי המורים. בספרם של רשף ודרור החינוך העברי בימי הבית הלאומי 1918-1948 (רשף-דרור, 1999) נסקרה מערכת החינוך העברית בארץ ישראל מסיום מלחמת העולם הראשונה עד הקמת מדינת ישראל. ל"זרם העובדים" בחינוך יחדו מחקריהם של רשף וכפכפי (רשף, 1980, כפכפי, 1991, 9, 12), שהתייחסו בין היתר להוראת התנ"ך. חוקרי המקרא סימון ואמית חקרו את מאפייני המקרא בתוכניות הלימודים, ואת השינויים שחלו בהן. סימון (1999, הני"ל 2002, 23-24, 31-32) תאר את תהליך תחיית התנ"ך בציונות, שראתה עצמה מממשת את חזון הנביאים כחלק מתחיית העם היהודי בארץ ישראל ותחיית הלשון. אמית (2002, 239-264) סקרה את שינוי מעמד התנ"ך בתקופת ההשכלה, ודנה בתוכניות הלימודים במקרא משלהי התקופה העות'מאנית עד שלהי המאה ה-20. אמית התייחסה גם לשינויים המרכזיים במאפייני התוכניות במהלך השנים, ובכלל זה השינויים בהוראת ספרי נ"א. שפירא (2002, 135; הני"ל 2005) דנה בשימוש האידיאולוגי בהוראת תנ"ך לחינוך הלאומי, והשפעת אישים מרכזיים על הוראתו. דרור (1979-2007, Dror, 2007) כתב על עמדות מורים ב"זרם העובדים" כלפי הוראת התנ"ך והנבואה בכלל זה, ועל ספרי נ"א בתוכנית הלימודים קיום א'.

ואישור לסמכותו ולשליטתו על החינוך הדתי.⁸ הזרם השלישי, "זרם העובדים", הוקם רשמית בשנת 1923, ובשנת 1926 קיבל הכרה מלאה מהוועד הפועל הציוני, וזוהה עם תנועת הפועלים.⁹ ל"זרם הכללי" השתייכו בתום תקופת המנדט 44% מגני הילדים, 49% מבתי הספר העממיים, ו-87% מבתי הספר התיכוניים.¹⁰ בתחילת שנות העשרים למדו התלמידים בחינוך הכללי בעיקר בכתי הספר העממיים, שיועדו לשמונה שנות לימוד. פרסום תוכנית לימודים חדשה נועד להתאים לצורכי החברה המתהווה, ולשלב בה את התרבות הלאומית, הלימודים הכלליים, העמלנות והעבודה. בשנת תרפ"ג (1923) פורסמה תוכנית "הזרם הכללי". תוכנית תרפ"ג בתנ"ך כללה לימוד של 147 פרקים מספרי נ"א (63% מתוך 233 הפרקים שבספרי נ"א). בשנת תרפ"ט (1929) פרסם חיים אריה זוטא, שלימד בזרם הכללי, את תוכנית "נסיון" להוראת תנ"ך בכתי הספר העממיים. תוכניתו הייתה עמוסה ושאפתנית יותר, וכללה כ-188 פרקים מספרי נ"א (80% מהפרקים שבספרי נ"א).¹¹ בתי הספר והגנים של "זרם העובדים" שהיו שייכים להסתדרות העובדים הכללית, נמצאו בערים, בקיבוצים, במושבים ובכפרים. חלקם במערכת החינוך בתום תקופת המנדט היה: 37% מגני הילדים, 23% מבתי הספר היסודיים, ורק 3% מבתי הספר התיכוניים. התנועה הקיבוצית הייתה רכיב ב"זרם העובדים", אך היו לה מאפיינים שונים משל "זרם העובדים" בעיה. לחינוך הקיבוצי הייתה מערכת חינוך נבדלת שהבליטה את השיטות הבין-תחומיות, את הלימוד האישי והקבוצתי כאחד וכן את העבודה ושילובה בלימודים, בעיקר ב"חברות הילדים". אף שלהוראת ספרי נ"א ב"זרם העובדים" ניתן מקום מרכזי, מספר הפרקים מספרי נ"א בתוכנית קווים א' של "זרם העובדים" שפורסמה בתרפ"ז (1937), היה מצומצם לעומת יתר התוכניות, והיא כללה 70-72 פרקים מספרי נ"א (30% מהפרקים שבספרי נ"א) בלבד. לצידה חוברו גם תוכניות שהציעו לימוד של נ"א בשיטת הנושאים. במחקר זה אני כוללת את התנועה הקיבוצית בהגדרה של "זרם העובדים", אך מצייגה לעיתים את מאפייניה השונים באמצעות המורים שלימדו בה, והתוכניות שחוברו לבתי הספר בקיבוצים.

3. מטרת הוראת ספרות הנבואה

בזמן שלפני קום המדינה, כשעדיין לא הייתה תוכנית לימודים ממלכתית מחייבת, יכלו המורים ללמד לפי תפיסת עולמם, והדברים השתקפו גם בהוראת ספרות הנבואה. לם (1973) הסביר זאת כך: "מורה המלמד פרק מפרקי נבואה, ברוח האמונה במקורה השמימי, הוראתו נגזרת מהנחות אידיאולוגיות שונות מאלה שמהן נגזרה ההוראה של מורה, המציג אותם הדברים עצמם של הנביא כמופת של רגישות אנושית" (עמ' 71) ההשקפות השונות על מקור הנבואה שהציג לם בדבריו, התבטאו גם במטרות ההוראה, שהיו שונות אצל מורים ב"זרם הכללי" לעומת מורים ב"זרם העובדים". מדברי לם אפשר להבין כי העיסוק בהיבטים החברתיים והמוסריים בלימוד ספרי נ"א התפרש בחינוך הכללי כעיסוק אידיאולוגי הומניסטי, שבמרכזו האדם, אך למעשה ספרי נ"א שימשו להקניית ערכים מוסריים וללימוד ההיבט החברתי-ערכי, בשני הזרמים, בלי קשר למידת האמונה. רשף ודרור (1999) טענו בהקשר זה כי בתי הספר העממיים של "זרם העובדים" שהדגישו את החינוך החברתי-הערכי, השפיעו על דפוסי החינוך היסודי גם ב"זרם הכללי". מורי ה"זרם הכללי" שזוהו בעיקר עם המחנה האזרחי קידמו חינוך לאומי מסורתי. בתי הספר שלהם יועדו לכל רובדי העם, ובהלימה עם האחדות הלאומית שהעמידו במרכזו וההגשמה הציונית, הם שאפו לבסס את הלימודים על נכסי הרוח המשותפים לכל חלקי האומה, ועל מיטב הישגי התרבות הלאומית וערכיה. לימוד תנ"ך היה מרכזי בחינוך ב"זרם הכללי". דברי הנביאים נלמדו בהקשרם ההיסטורי, והוראתם נועדה לחזק את החינוך הלאומי, ואת הרצון לכונן חברה המבוססת על צדק ומוסר.¹² היו שטענו כלפי המורים ב"זרם הכללי", כי המטרות שהגדירו להוראת ספרי נ"א לא היו ברורות, ולא ניתן נימוק

8 ראו אלבוים דרוו, 1990-1986, כרך ב, 173-175, 307-299, לם, 1973, 73, לם, 1999, 38, וראו דרוו, תשס"ה, 209.

9 ראו שטרנהל, 1995, 309, 319-313, לם, 1973, 74, רשף, 1980, 15, דרוו, 1999, 596-602.

10 דרוו, תשס"ה, 2. רשף-דרור, 1999, 55. על מאפייני שלושת הזרמים ראו ריגו, 1940, 37-69, וראו Schoneveld, 1976, 20.

11 זוטא, תרפ"ט, המורה חיים אריה זוטא יליד קובנה שבליטא (1868) שלימד בבית הספר לבנות ביפו, פרסם את "נסיון" - תוכנית לימודים בתנ"ך (1929) ואת הספר דרכי הלימוד של התנ"ך (1937).

12 לם, 1973, 72-73, שלום, 1999, 431, 258, Porat, 2008.

רציונלי לשאלה מדוע הם נלמדים, והאם תכלית ההוראה היא דתית, אתית, היסטורית או ספרותית.¹³ טענה זו הסתמכה כנראה על ההדגשים במטרות הוראת ספרות הנבואה ב"זרם הכללי" שהיו בעיקר על מיומנויות ההוראה והלמידה, ולא נכתבו לה מטרות הוראה ייעודיות מפורשות. המטרות להוראת נ"א בכיתות ו'-ח' ב"זרם הכללי" נכתבו בהמלצות הוועדה משנת 1922 בראשות עזריהו, שעסקה בעיבוד תוכנית הלימודים, וקדמה לניסוח הסופי של תוכנית תרפ"ג ב"זרם הכללי":

למד להבין את לשון הנביאים ולהרגיש את יפה שירתם; הלהב את הרוח ברעיונות הנשגבים ובערכים המוסריים של חזונו וחזק את האפי ואת הרצון המוסרי על ידי הכרת אישיותם ורוחם הכביר; הכר את ספרי הנביאים ורכש שגירות בסגנונם וידיעת מספר נבואות נבחרו בעל פה; הכשר לקריאה עצמית נביאים ולהבנים.¹⁴

מטרות אלה עודדו למידה חווייתית, חיזוק אישיותו של התלמיד, שיקבל השראה מרוחו הכבירה של הנביא, ורכישת מיומנויות לקריאה עצמית ולהבנה. ניכר מהן כי שאיפת המחברים הייתה שדברי הנביאים ילהיבו את התלמידים. הם קיוו שההיכרות עם דמויות הנביאים, הנחושים להיאבק על עקרונותיהם, תחזק את אופיים של התלמידים ואת ערכיהם המוסריים. בה במידה מלמדות המטרות על החשיבות שייחסו לרכישת מיומנויות לעבודה עצמית במהלך הלמידה. מטרות ה"זרם הכללי" לא כללו אפשרות להכניס נושאים אקטואליים בלימוד הנבואה - נושא שהיה שנוי במחלוקת בינם ובין מורים ב"זרם העובדים" בשל סירוב ה"זרם הכללי" לקבל הנחת יסוד אידיאולוגית כבסיס לחינוך.¹⁵

המורים ב"זרם העובדים" שהיו מחויבים לערכי הציונות הסוציאליסטית, האמינו שהם שומרים על הלהט של הציונות המגשימה והלוחמת שדעך, לדעתם, ב"זרם הכללי".¹⁶ לצד החינוך הציוני-פטריוטי, הם העמידו את חזון הנביאים כיסוד לחינוך סוציאליסטי, שבמרכזו המסרים החברתיים של הנביאים שנלחמו בשלטון המושחת, ופעלו למען השכבות המנוצלות. היו מהם שפירשו את דברי הנביאים (במיוחד עמוס, מיכה וישעיהו) כהטפות סוציאליסטיות מובהקות, וראו בהם מקור משיכה למחנה הסוציאליסטי.¹⁷ בדברי הנביאים ראו מורים ב"זרם העובדים" הוכחה לקיומה של מערכת ערכית, שעיקרה צדק ודאגה לחלש. "הנבואה כתופעת-קבע היסטורית, כבת לווייה בדרך החיים המדיניים, החברתיים והרוחניים של האומה [...] מימי משה רבנו ועד מלאכי, אחרון הנביאים. נבואה אשר נאבקה, הדריכה, כיוונה ונלחמה בעוז רוח ובמסירות נפש ללא משוא פנים וללא חת" (רון-פולני, 1961, עמ' 15).

לספרי עמוס וירמיהו ניתן משקל במיוחד בתוכניות הלימודים לבתי הספר העממיים של "הזרם הכללי" ו"זרם העובדים", אך הספרים נלמדו בהדגשים שונים, כפי שנראה להלן.

4. דרכים להוראת ספרות הנבואה בתקופת המנדט

4.1 דרכי הוראה מסורתיות

הרצון לחדש את דרכי הוראת הפרקים הרבים מספרי נ"א שנכללו בתוכניות הלימודים, והקשיים הכרוכים בהוראתם נתקלו בתקופה זו בתפיסה המסורתית, שהייתה מקובלת בתקופות קודמות, לפיה בקיאות במקרא ולימוד פרקים רבים ככל האפשר הם הדרך המתאימה ביותר להוראת התנ"ך. התפיסה המסורתית לא נעלמה בתקופת המנדט, אף שההלעטה שאפיינה את הוראת התנ"ך במוסדות החינוך העבריים בשלהי המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20 זכתה ללא מעט ביקורת (שיפמן, 1925).

למרות חילוקי הדעות על ערך לימוד פסוקים בעל פה - נושא שגם היום הדעות חלוקות עליו - לימוד בעל פה של

13 לוי, תרצ"ט, 133, וראו עזריהו, תש"ו, 4-12.

14 הצעות לתוכניות לימודים במקצועות השונים אוורקובסקי תרפ"ב, 1922 (הארכיון לחינוך יהודי בישראל ובגולה ע"ש אביעזר ילין 8.105/13). המורה יוסף עזריהו (אוורקובסקי) יליד סובאלק, רוסיה (1873), לימד בבית הספר לבנות ביפו, ושימש בתפקידי פיקוח על בתי הספר הכלליים בתקופה שלפני קום המדינה.

15 Schoneveld, 1976, 40.

16 שפרוני, תשי"ב, 4-5, וראו Porat, 2008, 259. על הגישות וההשפעות האידיאולוגיות ראו בן יהודה, תשל"ג, 4, לב, 1973, 74-75, אלבוים-דרור, 2002, 35-36.

17 שייך, תרצ"ב, 74, אביגל (ביגל), תרצ"ו, 260. סיסטר, 1953, 170, וראו כפכפי, 1991, 5, 7; תרמו-שמעוני, 2010, 166.

פסוקים מהנבואה הומלץ הן בתוכניות הלימודים שכתבו מורים ב"זרם הכללי" (תכנית תרפ"ג ותוכנית "ניסיון" תרפ"ט) הן בכתבי מורים ובהנחיות לעבודה בשיטת הנושאים. הלפרן (1945), ששיבח זכירת פסוקים נבחרים, טען שהם מעשירים את חיי התלמיד מבחינה אסתטית, לשונית וספרותית, ותורמים לחוויית הלימוד.¹⁸

עוד שיטת הוראה שמורים התקשו לוותר עליה, מכיוון שסברו שהיא מסייעת בהתמודדות עם קשיי לימוד הנבואה, הייתה השימוש בחזרות. עזריהו (תש"ן) כתב בהקשר זה כי כשנושאים נלמדים כראוי ברוב המקרים אין צורך בחזרה, ואם יש בה צורך, רצוי שתהיה חווייתית כגון המחזה או "משפט" בכיתה. הוא גם הדגיש כי החזרה צריכה להיות עניינית מאוד, וכי יש להסתפק ברשימות קצרות ובטבלאות. דבריו שיקפו את היעד של המורים להלהיב את התלמידים בשיעורים.

4.2 המלצות לדרכי הוראה חווייתיות בלימוד נביאים אחרונים ב"זרם הכללי"

הרצון ללימוד מעמיק וליצירת חוויה לימודית משתקף בבירור בתוכנית תרפ"ג. בתוכנית זו נלמדו ספרי נ"א מכיתה ה' (גילאי 10-11) עד כיתה ח' (גילאי 13-14). המחברים כתבו על הוראתם: "תכלית לימוד התנ"ך תושג רק אז, אם המורה לא יסתפק בביאור המשפטים ובפרוש המלים בלבד, אלא יביא את תלמידיו לידי התעמקות בנבואה - לפי כוחות נפשם - עד כדי התרשמות מתכנה ומצורתה". בהנחיה זו הם המליצו להתעמק בנבואה ובמאפייניה, ולא להסתפק בביאור ובפירושי המילים. אפשר לראות זאת כהמלצה ללמידה חווייתית כלשהי, אך לא מוסבר כיצד תיעשה.¹⁹ יש כאן גם מודעות להבדלים הקיימים ביכולת התפישה של התלמידים, וציפייה שהמורים יתאימו את דרכי ההוראה לתלמידיהם.

הנחייה נוספת של מחברי התוכנית התייחסה להקניית מיומנויות הקריאה העצמית - הנחייה שנכללה כבר בהמלצות ועדת התוכנית משנת 1922, כפי שראינו לעיל. מחברי תוכנית תרפ"ג הוסיפו שמדובר בהכנה של התלמידים לקראת השיעורים, וסייגו את ההמלצה רק לפרקי נבואה "קלים להכנה", בהנחה שלאחר מכן, בכיתה, המורה יעמיק את ההבנה מעבר לרמת התוכן.

התוכנית כללה גם למידה בעל פה של 8-10 פרקים וקטעים נבחרים מספרי נ"א, ודגש על הקריאה המוטעמת. כחלק מלימוד ההקשר ההיסטורי כללה התוכנית היכרות עם עמי קדם: צור, אשור, בבל ומצרים. השלמה ללימוד נ"א הייתה בשיעורי הזמרה בכיתות ז'-ח', שבהם נלמדו שירים המתבססים על פסוקי נבואה. כך היה אפשר ללמד אותם פסוקים בשיעור תנ"ך ובשיעור זמרה בעת ובעונה אחת, ולהעמיק את ההבנה ואת החוויה הלימודית.

האפשרות שהתלמידים יבינו את דברי הנביאים, ויחוו חוויה לימודית חיובית קשורה גם לגיל שבו מתחילים ללמוד את ספרי נ"א. בנושא זה היו הדעות חלוקות. לפי תוכנית תרפ"ג לימדו בכיתה ה' את ספרי הנביאים יונה, יואל ועמוס, והיו מורים שסברו כי עדיף ללמדם כשהתלמידים בוגרים ובשלים יותר להבנים. אחד המורים, אריה גזוני (תש"ן), סבר שהטקסט הנבואי אינו מתאים לתלמידים בגילאי 10-11, והסביר: "הקושי העיקרי, המונע את קרבתו הנפשית של התלמיד אל הנבואה, הוא בעומק המחשבה, התובע מנגנון פעיל ומאמן של הסיבה, המתבטא בשילוב מוצגים רגשיים כדי קבלת תמונה שלמה המביעה את הרעיון הנעלה, שאינו שכיח בגיל הזה" (עמ' 49). הוסיף על כך המורה פנחס שיפמן, שהטיל ספק באשר לבשלותם של בני ה-12 ללמוד נבואה.²⁰ לספק היו שותפים מורים ב"זרם העובדים", שהעידו מניסיונם כי אין ללמד את ספר ירמיה לפני כיתה ח', ויש ללמד את ספר ישעיה בשנות הלימוד האחרונות.²¹ נראה, שהסיבה להחלטה להתחיל ללמד את נ"א בכיתה ה', וללמדם בעיקר בכיתות ו'-ח', נבעה מכך שלא רצו לצמצם את לימוד ספרות הנבואה לשנת הלימודים האחרונה, כפי שכתב המורה נח חכם.²² דבריו של חכם מלמדים על החשיבות שייחסו בתקופה זו לא רק ללימוד ספרי נ"א בבית הספר העממי, אלא גם להיקף הלימוד. גיל התחלת לימוד נ"א יעלה שנית לדיון רק במחצית השנייה של שנות החמישים במדינת ישראל.²³

18 הלפרן (ניב), 1945, 173-178, 199-198, וראו צמרת, 2010, 138. יעקב הלפרן (ניב) יליד סוויסלוץ' (1905), מורה ב"זרם העובדים", מנהל, מפקח, ומיוזמי "הצעה להוראת התנ"ך" (1935), שהתפרסמה ב-1937 כתוכנית קווים א'.

19 תוכנית תרפ"ג, 20, 28, 67-68

20 שיפמן, 1925, 11-13, 23, 26. המורה פינחס שיפמן יליד ילסק (1873), לימד בכתי ספר עבריים במזרח אירופה. לאחר שעלה ארצה בשנת 1926 לימד בבית ספר ריאלי תחכמוני, בגימנסיה "תלפיות" בתל-אביב ובבית מדרש למורות של המזרחי בתל-אביב.

21 הצעה לפרקי תוכנית לימודים, 1952, 71.

22 חכם, תרצ"א, 241-242.

23 למפרום לדרסון, 2016, 133-134, 140-138.

4.3 כתיבת חיבורים

המסמכים שנחקרו מצביעים על כך שמורים בעיקר ב"זרם הכללי" ראו בכתיבת חיבורים חלק בלתי נפרד מלימוד נושא מקראי. אף שאין זו דרך הוראה חדשה, נראה שרצו ליצור באמצעות החיבורים לימוד חווייתי. התלמידים הונחו שלא להעתיק את הטקסט המקראי, אלא לכתוב עליו, ולפתח את הנושא באופן חופשי לפי דמיונם וכישרונם. זוטא, שחיבר גם ספרים על הוראת התנ"ך, הציע שהחיבורים ייקראו בפני הכיתה, ויוערכו הן על ידי המורה הן על ידי התלמידים. עזריהו הדגיש שחשוב להקדיש לחיבורים זמן במהלך ההוראה, מכיוון שהם אמצעים להבעת חוויות ומחשבות שהעסיקו את התלמידים בזמן השיעור, הנובעות במישורן מהשיעור, וממשיכות להפעיל את רוח התלמידים באותו כיוון.²⁴ לעומתם טען סגל, שהשתייך ל"זרם העובדים", כי חיבורים, בדומה לשינון בעל פה ו"שאלוני עבודה", ממאיימים את הלימודים.²⁵ בתוכנית שהציע זוטא נכללו לצד הפרקים הנבחרים מגוון נושאים לחיבורים, כשבכל שנה הייתה עליה בדרגת הקושי ובמידת ההעמקה. לפי הצעתו, יש להתחיל את הכנת החיבור בהבעה בעל פה "בדבור יפה ומקושר", ואחר כך לפתח את הנושא בהבעה בכתב.²⁶ לכיתה ו' הציע חיבורים על נבואות ירמיהו שיאפשרו לתלמידים להרחיב ולהעמיק. הנושא "מה גורם לסמלים של הנביא?" הוצע, לדוגמה, בעקבות לימוד ירמיהו א-ט. בלימוד ספר עמוס בכיתה ז' הוא הציע חיבורים כגון "אמציה כהן בית אל ועמוס (הרחבת הסיפור)". בכיתה ח' ציפה זוטא שהתלמידים יוכלו להשוות בין הנביאים, ולהבחין בייחודיותו של כל נביא בחיבורים כגון "הופעת אלהים למשה, לירמיהו ולישעיהו (השוואה)". המסקנה העולה מנושאי החיבורים היא, שהם נועדו, נוסף למטרות בתחום ההבעה ולימוד התנ"ך, גם לקשר בין הנושאים המקראיים לעולמם של התלמידים, ולהפוך את הנושאים המקראיים לרלוונטיים עבורם. נושא הרלוונטיות, והקושי להפוך את לימוד נ"א לרלוונטי חזר בדברים שכתב גויטיין (תרפ"ו, תרצ"ח).

4.4 הוראת נבואה רלוונטית – הצעותיו של גויטיין

שלמה דב גויטיין, שלימד בשנות העשרים בבית הספר הריאלי בחיפה, כתב על בעיית הרלוונטיות של דברי הנביאים לתלמידים. הוא הציע לחשוף לפניהם את הדברים שעדיין רלוונטיים בחזון הנביאים, וללמד את הרעיונות הדתיים והמוסריים בהשוואה או בניגוד לנושאים המתאימים לתלמידים.²⁷ בכיתה ז' לימד גויטיין את ספר ירמיהו לפי "נושאים עיקריים". דוגמה לנושא עיקרי: "חטאת בני ישראל בספר ירמיהו פרקים א'-כ".²⁸ בכיתה חלשה הציע, מניסיונו, לשנות את סדר ההוראה משיקולים דידקטיים, וללמד מהקל לקשה, לפתוח בחלק הסיפורי, ולהבליט את דמותו הייחודית של הנביא.

בתיכון הציע ללמד את הנביא כדמות ריאלי על רקע תקופתו, ולהבין את הנביאים כ"פרשני מקורות עמם". הוא סבר שבתוכן עדיף ללמד "מבחר" מכל ספר נבואה, אך ספרים מסוימים, כגון הושע ועמוס, העדיף ללמד בשלמותם כדי "להביא את התלמידים לידי כך שיטעמו טעם ספר של נבואה כמות שהוא" (תרצ"ח, עמ' 2009). ייתכן שהבחירה ללמד בעיקר "מבחר" נבעה מהעדפתו להימנע בגילאי 15-16 מלימוד מרובה של ספרי נ"א, משום שהיה סבור כי "נפתולי האדם עם אלוהיו" לא נגעו בגיל זה ללב הילדים. בנושאים מסכמים, ולשם דיון רחב בנבואה הציע את הנושאים "הנבואה ודרכי התגלות השכינה" או "ספר ישעיהו בתחום החברתי". בהצעות ההוראה של גויטיין בלטו ניסיונותיו להתאים את דרכי ההוראה לגיל התלמידים ולרמתם. מדבריו ניתן להבין, שהעדיף חוויה לימודית בהוראת ספרות הנבואה, על כמות הפרקים שיילמדו.

4.5 דרכים להוראת נ"א בזרם העובדים

הגישה להוראת תנ"ך ב"זרם העובדים" הדגישה ביקורתיות, הומניות, אוניברסליות, מוסריות ואלמנטים אישיים. היא

24 עזריהו, תש"ו, 81-82.
25 סגל, 1959, 168. איש החינוך מרדכי סגל, שהקים את סמינר הקיבוצים, יליד אוריניין שבאוקראינה (1903), פרסם את הספרים: סיפורים מן המקרא (תשי"ב), ערכי מקרא ערכי אדם (תשי"ט).
26 ראו זוטא, תרפ"ט, 25, 55-50, 58, 60-63.
27 גויטיין, תרצ"ח, 203. ההיסטוריון וחוקר הגניזה הקהירית שלמה דב גויטיין יליד בורגונשטאדט שבבוואריה (1900). לימד לאחר עלייתו ארצה בין השנים 1923-1927 בבית הספר הריאלי העברי בחיפה.
28 גויטיין, תרפ"ו, 169-171.

ביקשה "לעצב" את התלמיד, ולהביא אותו באמצעות דיאלוג בינו לבין הטקסט לצמיחה אישית. הדיאלוג בלימוד נ"א נועד ליצור הזדהות של התלמיד עם הנביא, וכתוצאה מכך - הפנמה של ערכי הנבואה. בלימוד הודגשה גישתם החברתית של הנביאים כחלק מההשקפה הציונית הסוציאליסטית, לצד הכרה בתרומתם לחינוך הלאומי.

אחת הגישות ב"זרם העובדים" להוראת נבואה רלוונטית ולהעמקת הערכים ההומניים והאוניברסליים הייתה באמצעות אנלוגיה אקטואלית. על פי גישה זו קישרו בין נבואות העוסקות בערכי צדק ומוסר בהקשרן ההיסטורי למציאות החברתית-מעמדית העכשווית, כגון היחסים בין פועלים למעסיקהם.²⁹ את ההקשר החברתי ביססו על תיאורי הנביאים את דרכי התעשרות הסוחרים ומאזני המרמה, בעלות על קרקע חקלאית והבעייתיות הקשורה בה, ניצול החלשים בסולם החברתי, והמאבק בין העובדים (החקלאים, העבדים, הפועלים ועושי המלאכה) לבעלי השררה (המלכים, השרים, בעלי האחוזות וסוחרים).³⁰ ברוח זו יכול היה המורה לשאול, כשלימד את נבואת ישעיהו: "גזלת העני בביתכם [...] מה לכם תדכאו עמי לפני עניים תטחנו" (ישעיה ג 14-15): "ואיך בימינו אנו? מה הייתה עמדת הנביא, לו חי איתנו, לעניין זה או אחר המתרחש עתה בארצנו או מחוצה לה?"³¹

ההוראה בגישה זו עוררה חילוקי דעות בין המצדדים בהכנסת אקטואליה לבתי הספר לבין אישי ציבור ומורים ב"זרם הכללי" שעמדו על כך שיש להפריד בין ההשקפות הפוליטיות לבין ההוראה. לם טען כי ברקע המאבק בין "הזרם הכללי" ל"זרם העובדים" על נושא האנלוגיה האקטואלית עמדה תפיסת החינוך הלאומי האחד של "הזרם הכללי", שראה במודעות המעמדית ובתביעה לאוטונומיה התנכרות של קבוצות חברתיות לתרבות העם ולמורשתו הלאומית.³² ב"זרם העובדים" דברי הנביאים היו גם מקור חשוב בחינוך לשלום אוניברסלי. ב"תוכנית החינוך לשלמות מוסרית להשגת השלום בעולם ולאפשר בחברה האנושית" קישר יעקב בנאי בין ערכי השלום והמוסר בדברי הנביאים ובין הגשמה לאומית ועבודה חקלאית באמצעות דוגמאות מספרי נ"א, כגון הנבואות האסכטולוגיות בספר ישעיה שעסקו בשלום בין האומות (ישעיה ב 5-1; יא 10-1).³³

4.5.1 הצעות הלפרן להוראת ספרות הנבואה

המורה יעקב הלפרן (ניב) שלימד ב"זרם העובדים" הציע הצעות שונות ללימוד חווייתי ומאתגר של ספרי נ"א, בהתאמה לגיל התלמידים ולמידת בשלותם.³⁴ בדומה לגויטיין, הציע הלפרן להעמיד במרכז הלימוד את דמויות הנביאים "במלוא אנושיותם", ולשתף את התלמידים, כדי שיחוו את הווי החיים, האירועים, והאנשים שנטלו בהם חלק. הוא גם הציע קריאה צמודה בתנ"ך, בדרך המשלבת הבנה עם חוויה רגשית-נפשית של התלמידים ושל המורה, כשהמורה מוסיף "הארה משלו" לדברים. הצעה אחרת הייתה לבקש מהתלמידים לכתוב תמצית של נבואה בלשונם, או לחילופין לצייר את הפסוקים (כגון ישעיה ב 2). כך אפשר המורה לתלמידים, המתקשים לכתוב תמצית, להביע באמצעות ציור את מה שהבינו. לשם יצירת אווירה הולמת הציע לנהל שיעור בשקט ובדממה כדי שתהיה בו חוויה עמוקה. הלפרן הציע לשתף בחוויה גם את ההורים, לאחר שיקבלו מהמורים הסברים והמלצות לעיון, ויקראו יום-יום או שבוע-שבוע יחד עם ילדיהם את הפרקים. בהצעותיו של הלפרן ניתן מענה לשונות התלמידים בכיתה, ומענה לקשיים בלימוד נ"א. הן גם מצביעות על שאיפתו ליצור חוויית למידה לכולם.

4.6 לימוד בשיטת הנושאים³⁵

שיטות ההוראה ותוכניות הלימודים הושפעו (במינונים שונים) מתפיסות חברתיות, חינוכיות ופוליטיות שהתפתחו בארצות המערב. דוגמה לכך היא ההוראה ב"שיטת הנושאים".³⁶ במהלך שנות השלושים התפתחה, במיוחד במוסדות החינוך של

29 ראו ריגר, 1940, חלק א, 53. רשף, 1980, 239-240, 357.
30 את הדברים ביססו על פסוקים כגון יש' ג 14; יר' לב 7-15, לד 8-22, לו 21; יח' ה 1; הו' יב 8-9, עמ' ו 4-6, ח 5 וכו', להסברים על האנלוגיה האקטואלית ראו סיסטר, 1946, 6, הלפרן (ניב), 1949, 20, בנאי, 1954, 17-18, וראו שפירא, 2005, 10.
31 ראו שפרוני, תשי"ח, 8-9, אביגל (ביגל), תרצ"ו 260.
32 לם, 1973, 73.
33 בנאי, 1970, 5-6, 15, 18, 39-49. איש החינוך מ"זרם העובדים" יעקב בודניק (בנאי), היה ממחברי תוכנית הלימודים הממלכתית לאחר קום המדינה, וראו 191, 189, 2007, Dror.
34 הלפרן (ניב), 1945, 63, 75, 194-198, הלפרן (ניב), 1949, 45, 244, 304-321, 336-340, וראו שיפמן, 1925, 27.
35 לדיון על שיטת הנושאים ראו כהן, 1999, 291-340; זילברשטיין, 1996, 88.
36 חזן, 1948, 84, פורת, 1977, 148-149, וראו דרוה, 2002, 115-117.

"זרם העובדים", תפיסה חינוכית שראתה בלימוד בין-תחומי באמצעות נושאי חתך אמצעי לחינוך אידיאולוגי. המטרה הייתה להרחיב את כושר השיפוט ואת יכולת הניתוח של התלמידים, ולהקנות להם ידיעות שימושיות והכרחיות לאיש העבודה. הלימוד הבין-תחומי התרכז סביב פרקים ממקצועות שונים, ונבע מההבנה שפרי השילוב בין הנושאים חשוב יותר מכמותם. נבחרו נושאים כלליים שרובם חברתיים או היסטוריים, כגון העובד והעבודה, המזרח העתיק וכולי.

התנ"ך נלמד בשיטת הנושאים בלי ממד של קדושה, הדגש הושם על לימוד חווייתי, שאפשר הזדהות של התלמיד עם הנביא ועם נבואותיו. בלימוד בשיטה זו היוו ספרי נ"א במקרים מסוימים מקור היסטורי לתולדות ישראל בתקופה הקדומה, ולעיתים הוקדשו לדמויות הנביאים, כמו לנביא ירמיהו, נושאים מיוחדים.

במוסד החינוכי של השומר הצעיר כמשמר העמק נלמדו נביאי בית ראשון בשיטת הנושאים. בכיתה ז' (גילאי 12-13) נכללו הנביאים בנושא "תקופת בית ראשון", ובכיתה ח' למדו את הנושא: "ירמיהו הנביא".³⁷ הבחירה בנושאים האלה לא הייתה ייחודית למשמר העמק, ומקצתם חזרו בתוכניות אחרות, כגון בהצעה לפרקי תוכנית לימודים בחברות הילדים ובמוסדות החינוך בקיבוץ הארצי. אלון הסביר את שני הנושאים שחזרו בשתי התוכניות, ודבריו יובאו כהשלמה להצגת הנושאים מתוך התוכנית של משמר העמק.³⁸

בהקדמתם ללימוד הנושא תקופת בית ראשון הגדירו המחברים את "דמויות הענק של הנביאים והאידיאלים המוסריים והסוציאליים של עמנו" כאחד הפרקים המרכזיים בנושא זה. המטרה הייתה שהילד יזדהה עימם מתוך אהבה מצד אחד, ויגלה הערכה היסטורית-ביקורתית למאורעות ההיסטוריים בישראל וביהודה בזיקה לאשור ולבבל, מצד אחר. הושם דגש על ההיבטים האידיאולוגיים של הנביאים ועל הפוליטיקה והתרבות של התקופה. הנושא חולק לעשרה חלקים, וספרי נ"א נכללו בארבעת האחרונים. בשביעי - "תקופת הפריחה בממלכות הנפרדות" - נכללו ספרי עמוס והושע. הוראת ספר עמוס בשלמותו נועדה, לדברי אלון, להדגיש פחות את הצד ההיסטורי, ולהבליט את אישיות הנביא ודעותיו הסוציאליסטיות על רקע נאומיו על מצב החברה בתקופתו. אלון העריך כי לימוד הנביא עמוס בכיתה ז' יכול להשפיע השפעה עמוקה על התלמידים, והוסיף כי ההעמקה בתופעת הנבואה והסברתה יבואו בשנים הבאות, בהלימה לגיל הילדים. החלק השמיני - "שנות הירידה הפוליטית" - כלל פרקים מספר ישעיהו על ארץ ישראל, ופעולתו של הנביא בימי יותם ואחז בתחום התרבותי והפוליטי. החלק התשיעי - "ונותרה בת ציון" - התייחס לימי חזקיהו, מנשה ויאשיהו. בחלק העשירי - "אחרית יהודה" - נלמדה עמדתו הפוליטית של הנביא ירמיהו. הנושא "תקופת בית ראשון" (שנקרא גם "תקופת העצמאות הראשונה") התבסס על פרקים מהתנ"ך, אך היה לו אופי היסטורי ברור. בלימוד שולבו גם פרקי היסטוריה; פרקי ספרות; ידיעת המולדת; פרקי ארכיאולוגיה וראשיתו של ניתוח סוציולוגי מדעי, וניכרה בו שאיפה לשמור על הסדר הכרונולוגי. לנושא הוקצו, לדברי אלון, 85 שעות לימוד.

לימוד הנושא הנביא ירמיהו בשיטת הנושאים בכיתה ח' (גילאי 13-14) כלל שילוב של היבטים היסטוריים, אישיים, רעיוניים פוליטיים ומוסריים הקשורים בנביא ירמיהו, שתואר בתוכנית בסופרלטיבים כגון "גיבור האמת המוחלטת". המחברים קיוו לחדור לעולמה הרוחני של ספרות הנבואה מן ההיבטים שהוגדרו מראש, ולהחיות את אישיות הנביא באמצעות פרקים המוסיפים פרטים על חייו, ופרקים הדנים במלחמתם של הנביאים בעושק ובאי הצדק הסוציאלי, כחלק מראיית הנביא כאדם הלוחם למען חיי צדק ויושר. מחברי התוכנית ניסו לסדר את הפרקים לפי "חלוקה היסטורית", ולצד הנבואות הוסיפו לימוד של תולדות ישראל והעמים השכנים באותה תקופה. המחברים כתבו, שכשנלמדו בו בזמן נבואות ירמיהו לצד ספרי מלכים ודברי הימים, סידרו התלמידים באופן עצמאי את הפרקים לפי סדר האירועים, והתמקדו בבעיות מסוימות שבהן העמיקו. אלון הסביר כי הפעם עמדה במרכז הלימוד אישיותו של הנביא במאבקו עם העולם ועם עצמו, והושם דגש על מושג "גיבור האמת", בדירות הלוחם ונאמנותו לרעיון ולעצמו. הנושא נפתח במבוא שעניינו הרקע ההיסטורי: המצב הפוליטי, הפנימי והחיצוני בימי יאשיהו, יהויקים וצדקיהו [...] המצב הסוציאלי והדתי. אחריו באו בזה אחר זה הנושאים: ירמיהו - האיש והנביא, דת פורמלית וצדק סוציאלי, המלחמה עם נביאי השקר, וירמיהו וצדקיהו. אלון (1953) הסביר את מטרת הוראת הנושא:

רוצים אנו שילדינו יזדהו נפשית עם הדמויות הגדולות, הקרובות לרוחנו, עם הנביאים וגבורת הרוח שלהם [...], רוצים אנו שילדינו יגבשו את השקפותיהם המוסריות בוויכוח על מעשי האישים בתנ"ך, על כן נחיה את הקונפליקטים המתוארים [...] בין ירמיהו לצדקיהו. ננסה לחדור אל חייהם הנפשיים, על רקע הזמן, ונגבש את

37 חזן, 1948, 84-115, על מטרות הנושאים והמבנה של כל אחד ואחד מהם ראו גולן, 1948, 350-382.

38 הצעה לפרקי תכנית לימודים, 1952, 74-86. אלון, 1953, 174, 176.

יחסינו אליהם (עמ' 174).

בשני הנושאים הללו אפשר להתרשם מן הגיוון הרב, מהרכיב האידיאולוגי הבולט בבנייתם, ומהניסיון להתאים את מאפייני הלמידה לתלמידים, כדי ליצור חווית למידה משמעותית. מבקרי שיטת הנושאים הביעו חשש כי קרושת התנ"ך תיפגע אם יהפוך לחלק מלימוד בין-תחומי, או למקור ספרותי בדומה למקורות ספרותיים אחרים. רוב המבקרים היו מורים ב"זרם הכללי", כגון זוטא ועזריהו, שטענו כי לימוד בשיטה בין-תחומית מוריד מייחודיותו של התנ"ך, ונטל ממנו את "שורש נשמתו".³⁹

5. דיון וסיכום

ספרי נ"א היו מקור מרכזי להקניית ערכים לאומיים, חברתיים ומוסריים במסגרות החינוך ב"זרם הכללי" ו"זרם העובדים" בארץ ישראל בתקופת המנדט. לפי תוכנית תרפ"ג של ה"זרם הכללי" התחילו ללמד בגילאי 10-11, למרות הספק באשר למידת בשלותם של התלמידים ויכולתם להבין את דברי הנבואה ולמרות קשיי ההוראה, ולא דחו את תחילת הלימוד לגילאים בוגרים יותר. הסיבה לכך הייתה כנראה החשיבות שייחסו ללימוד של ספרי נ"א בהיקף רחב. מכתבי המורים משתקף שראו את הקשיים כאתגר.

ממחקר כתביהם ניתן להתרשם גם מבקאותם הרבה של המורים בתנ"ך, שאפשרה להם יצירתיות וגמישות, כשניסו דרכי הוראה שונות, כדי להתאימן לגיל התלמידים ולרמתם. עדויותיהם מחזקות את ההכרה בחשיבות ידע המורה בתחום הדעת, ולא רק במיומנויות פדגוגיות כלליות ובפדגוגיה של תחום הדעת. ידע זה אפשר למורים להתאים את ההוראה לשונות התלמידים.⁴⁰

הוראת נ"א בתקופת המנדט הייתה מגוונת, ונעה בין דרכי הוראה המתמקדות במיומנויות ההוראה והלמידה של הטקסט המקראי לבין דרכי הוראה המושפעות מגישות חינוכיות שונות, כגון החינוך הפרוגרסיווי, המעמיד את הלומד במרכז התהליך החינוכי. זאת ועוד, בדרכי ההוראה של המורים, הן מן ה"זרם הכללי" הן מ"זרם העובדים", המוצגות במחקר זה, יש מאפיינים של הוראה הנותנת מענה לשונות התלמידים, לסגנונות הלמידה המתאימים להם ולאינטליגנציות השונות. השימוש בדרכי הוראה אלה נועד לתת מענה לקשיי לימוד ספרות הנבואה, והוא מאפשר את התאמת הלמידה לכל התלמידים בכל הגילאים.

למרות הברלי הגישות בין מורים ב"זרם הכללי" למורים ב"זרם העובדים" לא הייתה דיכוטומיה. בכל אחד מן הזרמים היה אפשר למצוא מגוון תפיסות עולם וגישות הוראה, במיוחד מכיוון שלא הייתה עדיין תוכנית לימודים ממלכתית מחייבת, והמורים היו יכולים ללמד בדרך המתאימה להם ועל פי השקפתם. עם זאת, מורים ב"זרם העובדים", בניגוד למורים ב"זרם הכללי", נטו להיקשים אקטואליים מן האירועים שבדברי הנביאים לזמן ההווה. המחקר מצביע על קושי "להיפרד" משיטות הוראה מסורתיות, אך גם על ניסיונות להתאים כמה מהן, כגון החיבורים, לכיוונים חווייתיים ויצירתיים. תוכנית תרפ"ג נשארה בתוקף בשינויים מסוימים עד פרסום תוכנית הלימודים הממלכתית האחרונה.

לאחר קום המדינה התקשתה מערכת החינוך הממלכתית להתמודד עם אתגר הוראת ילדי העולים החדשים, והדבר התבטא גם בהתייחסות להוראת ספרי נ"א. בשנת 1953 נחקק חוק חינוך ממלכתי (1953), ובעקבותיו חוברו תוכניות ממלכתיות שנועדו ליצור קונצנזוס אידיאולוגי וחינוכי.⁴¹ חוק זה, ביטול זרם העובדים שהוביל קו לימוד סוציאליסטי שהעניק לספרי נ"א מקום משמעותי, השינויים החברתיים וקשיי הלימוד של ילדי העולים החדשים, שהתקשו במיוחד בהבנת לשון הנבואה - כל אלה וסיבות אחרות הביאו להעדפת סוגות אחרות בתנ"ך על ספרות הנבואה בתוכנית הממלכתית שפורסמה בשנת 1954. בתוכנית זו עוצבו מאפיינים אחידים ומסורתיים להוראת נ"א בחינוך הממלכתי, וצומצם היקף הוראתם, כפי שהראיתי במחקרי.⁴² מתוכנית לתוכנית קטן במשך השנים מספר הפרקים מנ"א הנלמדים

39 ראו עזריהו, תש"ו, 20, 72-80, בן יהודה, תשל"ט, 15.

40 Shulman, 1986, Milner., 2018 ורבים אחרים.

41 מטיאש, 2002, 18-19.

42 למפרום לדרסון, 2016, 122-132.

בבית הספר הממלכתי. תוכנית הלימודים החדשה משנת תשע"ט כוללת עשרה פרקים מנ"א, הנלמדים בכיתה ט' (גיל 15), ואין חובה להבחין על נ"א בכחינת הבגרות.⁴³

השאיפה להוראה רלוונטית בלימוד תנ"ך ובהוראת ספרות הנבואה בכלל זה, נותרה בעינה, ולעיתים ניתן להתרשם שאין מבחינים בין הוראה הרלוונטית לתלמידים ולעולמם, לבין אנלוגיה אקטואלית המקשרת בין אירועי העבר לאירועים היום. אחת השאלות שלא ניתנה להן תשובה חד משמעית עד היום היא, האם לימוד נבואה בנושאי חתך עדיף על לימוד לפי סדר הפרקים.

היום, בניגוד לתקופת המנדט, הנביאים אינם גיבורי התרבות ואינם דמויות המופת של הנוער המתחנך במדינת ישראל בחינוך הממלכתי. ההיכרות שלהם עם הנביאים מצומצמת מאוד, ולכן דברי הנביאים אינם משמשים מקור לקונטציות ולציטוטים, גם כשעולות סוגיות שיכלו להתאים. הקשיים הלשוניים בהבנתם נותרו בעינם, והריחוק לא הצטמצם.

תקופת המנדט הייתה תקופת הפריחה בתולדות ספרות הנבואה בישראל. האפשרות שדברי הנביאים יחדרו ללב הנוער הישראלי הלומד בחינוך הממלכתי היום תלויה בתוכניות הלימודים ובמורים, המפתחים דרכי הוראה חדשות, אך מיישמים גם הרבה מדרכי ההוראה ומגישות המורים בתקופת המנדט. אם דברי הנביאים יעוררו גם בהם אותה התלהבות שעוררו במורים בתקופת המנדט, וייצרו בהם מוטיבציה דומה להלהבת בני הנוער, יש סיכוי שגם תלמידיהם יהיו שותפים להתלהבות זו.

רשימת מקורות

- אביגל (ביגל), מ"א (תרצ"ז). לעצם העניין (שאלת החינוך המעמדי). במסכת: כתבי משה אהרון ביגל. תל אביב: הוצאת הוועד המרכזי של ארגון עובדי המרכז לחינוך.
- אביגל (ביגל), מ"א (תש"ה). המחיצה. כתבי משה אביגל, בשעת מפנה, כרך שני. תל אביב: אורים, 93-115.
- אלבוים-דרור, ר' (1986-1990). החינוך העברי בארץ ישראל, א-ב. ירושלים: יד יצחק בן צבי
- אלבוים-דרור, ר' (2010). מסלולי מודרניזציה בחינוך - מהחדר לבית הספר. בתוך ע. אטקס וד. אסף (עורכים). החדר: מחקרים, תעודות, פרקי ספרות וזכרונות (57-76). אוניברסיטת תל אביב, המכון לחקר תולדות יהדות פולין.
- אלבוים-דרור, ר' (2002). החינוך העברי כארכיטקטורה תרבותית וחברתית. בתוך י. ברטל (עורך). העגלה המלאה, מאה ועשרים שנות תרבות ישראל (24-51). ירושלים: מאגנס.
- אלון, מ' (1953). הוראת התנ"ך במוסדות החינוכיים של השומר הצעיר. בתוך צ. זהר (עורך). אפקים לחינוך ולתרבות, שנה שביעית 171-177, 181.
- אמית, י' (2002). הוראת מקרא בחינוך הכללי - עיון בתוכניות הלימודים. בתוך ע. הופמן וי. שגל (עורכים). ערכים ומטרות בתכניות הלימודים בישראל (239-264). אבן יהודה: רכס.
- בן יהודה, ב' (תשל"ג). לתולדות החינוך בארץ ישראל עד קום המדינה. בתוך ח. אורמיאן (עורך). החינוך בישראל (3-21). ירושלים: משרד החינוך והתרבות.
- בנאי, י' (1954). עיקרים רעיוניים-דידקטיים בלימוד המקרא. תל אביב: אורים.
- בנאי, י' (1970). עקרונות יסוד בחינוך הישראלי: דרכים וערכים בחינוך ובהוראה. תל אביב: מפעלי תרבות וחינוך.
- גוזני, א' (תש"ו). מקומם של ספרי עמוס וירמיהו בתוכנית הלימודים. לבעיותיה של הוראת התנ"ך. אורים: קובץ לשאלות חינוך והוראה, 47-62.
- גויטיין, ש' (תרפ"ו). ללמוד התנ"ך בבית הספר התכוני. החינוך, ט, 168-180.
- גויטיין, ש' (תרצ"ח). הוראת התנ"ך בתנאי השעה. החינוך, 11, 201-212.
- גולן, ש' ואחרים (עורכים). (1948). דור לדור, ספר המוסד החינוכי של השומר הצעיר במשמר העמק. מרחביה: ספריית פועלים.
- דרור, י' (1999). תנועות הנוער וזרם העובדים בחינוך ההסתדרותי - "אמיתות" לעומת אמת עובדתית. עיונים בתקומת ישראל, 9, 591-613.

דרור, י' (תשנ"א). החינוך החברתי כ'חינוך לערכים' - מ'זרם העובדים' לימינו. בתוך ה. שפירא וא. כשר (עורכים). רשפים: היבטים היסטוריים, פילוסופיים וחברתיים של החינוך, אסופה לזכרו של פרופ' שמעון רשף (עמ' 235-252). תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.

דרור, י' (תשס"א). מ'שליטת הגולה' ל'טיפוח תודעה יהודית' במערכת החינוך הישראלית משנות הארבעים ועד שנות השישים - כיוונים למחקר עתידי. דברי הקונגרס העולמי השנים-עשר למדעי היהדות, חטיבה ה. ירושלים, 225-236. דרור, י' (2002). תולדות החינוך הקיבוצי: ממעשה להלכה. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

הלפרן (ניב), י' (1945). קו לקו: פרקים בשאלות חינוך והוראה. תל אביב: אורים.

הלפרן (ניב), י' (1949). בזרם: מאמרים ורשימות בשאלות החינוך של זרם העובדים. תל אביב: אורים.

הצעה לפרקי תוכנית לימודים בחברות הילדים ובמוסדות החינוך בקיבוץ הארצי. (1952). מרחביה: הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, המחלקה לחינוך.

וייס, מ' (1987). בעקבי מטאפורה אחת במקרא. מקראות ככוונתם. ירושלים: מוסד ביאליק, 27-87.

זוטא, ח' (תרפ"ט). נסיון: של תכנית מפרטת ללמודי התנ"ך בבית הספר העממי. "אוצר המורה", ה. ירושלים.

זילברשטיין, מ' (1996). מבנה הדעת של המקצועות וגישה אחדותית, פנים משלימות בתכנון הלימודים של בית הספר היסודי האוטונומי. בתוך ש. גורי-רוזנבלית ות. זהר (עורכות). תכנון לימודים (מקראה), תכנון, פיתוח ויישום תכניות לימודים (85-114). תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

חזן, ב' (1948) שיטת הנושאים, יסודותיה ובעיותיה. בתוך ש. גולן ואחרים (עורכים). דור לדור, ספר המוסד החינוכי של השומר הצעיר במשמר העמק (84-115). מרחביה: ספריית פועלים.

חכם, נ' (תרצ"א) למוד התנ"ך בבית הספר העממי. הד החינוך, ה, 241-242.

טרנן, ח' (2006). רטוריקה ונבואה: היבטים לשוניים וסגנוניים בנבואות ישעיה מ-ס"ו. עבודת דוקטור. אוניברסיטת באר שבע. כהן, א' (1999) שיטת הנושאים, האינטגרציה בתכנון הלימודים ומיקוד הלמידה. בתוך ה. גלוברמן וי. עירם (עורכים). התפתחותה של ההוראה במוסדות החינוך בישראל (291-340). אוניברסיטת תל אביב: רמות.

כפכפי, א' (1991). מדינה מחפשת עם: ביטול זרם העובדים בחינוך. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

לוי, י' (1939). בית ספרנו העממי הכללי מהו? (לחקירת הבעיה בדרך שיטתית). החינוך, י"ב, 129-139.

לם, צ' (1973). מתחים אידיאולוגיים-מאבקים על מטרות החינוך. ח. אורמיאן (עורך). החינוך בישראל (71-84). ירושלים: משרד החינוך והתרבות.

לם, צ' (1999). בין אידיאולוגיות החינוך ובין שיטות ההוראה בבית הספר הישראלי מראשיתו ועד קום המדינה. בתוך ה. גלוברמן וי. עירם (עורכים). התפתחותה של ההוראה במוסדות החינוך בישראל (31-46). אוניברסיטת תל אביב: רמות.

למפרום, ת' (2008). ספרות הנבואה בחינוך היהודי באירופה למן ההשכלה ועד ראשית הציונות. עבודת גמר. אוניברסיטת תל אביב.

למפרום לדרסון, ת' (2016). הוראת נביאים אחרונים בחינוך העברי הכללי ביישוב ובמדינת ישראל. עבודת דוקטור. אוניברסיטת תל אביב.

מטיאש, י' (2002). תכנון לימודים בשנות האלפיים - האם החינוך הממלכתי מגיע לקיצו? הלכה למעשה בתכנון לימודים, 17, 5-26.

סגל, מ' (1959). ערכי מקרא ערכי אדם, תל אביב: סמינר הקיבוצים.

סימון, א' (1999). מעמד המקרא בחברה הישראלית: ממדרש לאומי לפשט קיומי. בתוך א. ריינר, י. תא-שמע וג. עפרת (עורכים), יריעות, א. ירושלים: ארנה הס.

סימון, א' (2002). הקדמה. מבוא: מעמד המקרא. בקש שלום ורדפהו: שאלות השעה באור המקרא, המקרא באור שאלות השעה. תל אביב: ידיעות אחרונות, 11-44.

סיסטר, מ' (1946) מבעיות הספרות התנ"כית. תל אביב: המרכז לחינוך.

סיסטר, מ' (1953). גישתנו לספרות המקרא. אפקים לחינוך ותרבות, ז (ב), 156-157, 170.

סכונפלד, י' (תשל"ז). הוראת התנ"ך בבתי הספר בישראל (רב-שיח). פתחים, ד, 40, 3-22.

עזריהו (אוזרקובסקי), י' (1922). הצעות לתוכניות לימודים במקצועות השונים. הארכיון לחינוך יהודי בישראל ובגולה ע"ש אביעזר ילין. 8.105/13.

- עזריהו, י' (תש"ז) כתבי יוסף עזריהו: הוראת התנ"ך, כרך ראשון. ירושלים: מסדה. עמ' 63-69.
פורת, ר' (1977). החנוך בקבוצות ובקיבוצים, עליה שניה-רביעית. רמת השרון: הוצאת הקבוץ המאוחד.
צמרת, צ' (2010). חינוך על גג האורסט שלנו: "המגדלור" החינוכי של התנועה הקיבוצית. בתוך א. חלמיש וצ. צמרת (עורכים), הקיבוץ: מאה השנים הראשונות (127-146). ירושלים: יד יצחק בן צבי.
קוים א' (תרצ"ז). פרקי תכנית לביה"ס העממי, ההסתדרות הכללית של העובדים העבריים בארץ ישראל. תל אביב: המרכז לחינוך.
רון-פולני, י' (עורך). (1961). ככל לבנו. עין חרוד: איחוד הקבוצות והקיבוצים, הוצאת הסתדרות המורים בישראל.
ריגה, א' (1940). החינוך העברי בארץ ישראל: יסודות ומגמות. תל אביב: דביר.
רשף, ש' (1980). זרם העובדים בחינוך: מקורותיה ותולדותיה של תנועה חינוכית בשנים תרפ"א-תרצ"ט. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, הקיבוץ המאוחד.
רשף, ש' ודרור, י' (1999). החינוך העברי בימי הבית הלאומי 1918-1948. ירושלים: מוסד ביאליק. עמ' 73.
שביד, א' (תשנ"ט). נביאים לעמם ולאנושות: נבואה ונביאים בהגות היהודית של המאה העשרים. ירושלים: מאגנס.
שביט, י' ערן, מ. (2003). מלחמת הלוחות, ההגנה על המקרא במאה התשע עשרה ופולמוס ככל בתנ"ך. תל אביב: עם עובד.
שטרנהל, ז' (1995) בניין אומה או תיקון חברה. תל אביב: עם עובד.
שיין, א' (תרצ"ב) נתיב: קובץ מאמרים. תל אביב: הסתדרות העובדים הכללית בארץ ישראל, ועד מוסדות החינוך.
שיפמן, פ' (1925). לשאלת למוד התנ"ך בבית הספר העממי. החינוך, ח, (ד), 7-13, ו, 20-29.
שפירא, א. (2002). בן גוריון והתנ"ך. ישראל ברטל (עורך), העגלה המלאה: מאה ועשרים שנות תרבות ישראל. ירושלים: מאגנס, 121-146.
שפירא, א. (2005). התנ"ך והזהות הישראלית. ירושלים: מאגנס.
שפרוני, ח. (תשי"ב). זרם העובדים בחינוך. תל אביב: אורים.
שפרוני, ח. (תשי"ח). הרצאה בכנס מורי האיחוד. אורים, טו, 215-218.
תדמור שמעוני, ט. (2010). שיעור מולדת, חינוך לאומי וכינון מדינה 1954-1966. ירושלים: מכון בן גוריון לחקר ישראל.
תכנית בתי הספר העממיים העירוניים (תרפ"ג). מחלקת החינוך של ההנהלה הציונית בא"י, ירושלים.

- Collins, T. (1978). *Line-Forms in Hebrew Poetry: A Grammatical Approach to the Stylistic Study of Hebrew Prophets*, Rome: Biblical Institute Press.
- Dror, Y. (2007). Teaching the Bible in the Schools of the Labor and the Kibbutz Movements, 1921-1953. *Jewish History*, 21(2), 179-197.
- Heschel, A. J. (1962). *The Prophets* (Vol 2, p. xvii). New York: Harper & Row.
- Milner, D. M. (2018). *Situated Mentoring: A Multiple Descriptive Case Study of Mentor Teachers and their Teacher Candidates* (Doctoral Dissertation, Mercer University).
- Porat, D. A. (2008). Between Nation and Land in Zionist Teaching of Jewish History, 1920-1954. *Journal of Israeli History*, 27 (2), 253-268.
- Schoneveld, J. (1976). *The Bible in Israeli Education: A Study of Approaches to the Hebrew Bible and its Teaching in Israeli Educational Literature*, Assen: Van Gorcum.
- Shulman, L. S. (1986). Those who Understand: Knowledge Growth in Teaching. *Educational Researcher*, 15 (2), 4-14.
- Zevit, Z. (2004). "The Prophet versus Priest Antagonism Hypothesis: Its History and Origin", L.L. Grabbe and A.O. Bellis (eds), *The Priests in the Prophets*, London: T&T International, 189-217.